

SEĆANJE NA TITOIZAM: HEGEMONI OKVIRI

Apstrakt: U radu se analizira slika današnjeg hegemonog sećanja na titoizam. Prikazane su raznovrsne instrumentalne redukcije u domaćoj kulturi sećanja koje obuhvataju demonizacije i negativne simbolizacije titoizma. Bliže su razmotreni raznovrsni mitovi i ideologizacije kod pamćenja titoizma, zatim činioci selektivnog sećanja i novi sklop sećanja na titoizam. Uočeno je da su privatizacija i retradicionalizacija glavni činioci kreiranja novih okvira za pamćenje socijalizma i za novu negativnu simbolizaciju titoizma.

Ključne reči: titoizam, sećanje, mitovi, ideologizacije

Pojam

Titoizam jeste oznaka za jugoslovensku verziju socijalizma u istom smislu u kom su staljinizam i maoizam sinonimi sovjetskog i kineskog socijalizma. Eponim (naziv nastao prema imenu neke osobe) *titoizam* pojavio se nakon sukoba Informbiroa i KPJ 1948. godine gotovo istovremeno u istočnoj i zapadnoj štampi, ali u Jugoslaviji nije korišćen (Ravlić 2005: 106). Na Istoku se ovaj izraz jedno vreme koristio u značenju revizionizma i izdaje komunizma, a na Zapadu u smislu manje represivnog socijalizma ili mekog totalitarizma. Sam Tito se ograđivao od titoizma jer je bio svestan da su frakcionaštvo, trockizam i revizionizam najveći gresi za jednog komunistu, pa se trudio da ne naruši idejnu homogenost marksizma: „Titoizam kao posebni ideološki pravac ne postoji zbog toga što mi nismo donijeli ništa novog u nauci marksizma–lenjinizma. Radi se samo o tome da smo mi uspjeli najpravičnije primeniti tu nauku. Pošto nema ničeg novog, nema ni pravca“ (cit. prema Dedijer 1984: 610). Uprkos Titovom odbijanju, eponim titoizam stekao je međunarodno i trajno značenje. Navode ga najznačajniji eponimski rečnici i leksikoni (Ravlić 2005).

U ovom radu eponim titoizam neće se koristiti samo zbog njegove raširene simbolizacije, nego i 1) zato što se jugoslovenski

socijalizam razlikovao od lagerskih verzija razvijenog socijalizma, 2) zbog dominantne uloge Tita u državnom, partijskom i vojnom odlučivanju i 3) zbog stožerne integrativne uloge njegove harizme i kulta u pravdanju vlasti komunista i u održanju jedinstva višenacionalne države. Naravno da bi bilo pogrešno redukovati titoizam na Tita ili na njegove namere. Reč je o složenom, skoro pola stoleća dugom političkom režimu sa osobenom društvenom strukturom, složenom mrežom različitih grupnih interesa i višeslojnim konfliktnim potencijalom. Analiza titoizma bila bi svakako lakša da pored a) objektivne prošlosti ne postoji i b) simbolički rekonstruisana i c) ideologizovana prošlost. Kod prve verzije titoizam je složeni režim autoritarne modernizacije, u drugoj je isti eponim simbol raznih vrednosti (multietničkog mira, sigurnosti sirotinje, nezavisne države ili „protestantizovanog boljševizma“), a u trećoj je titoizam ideologizovan u duhu neoliberalizma i viđen kao „meki“ totalitarizam. Sam Tito viđen je kao komunistički ratni zločinac, totalitarni vladar, makijavelista, mirotvorac, ugledni državnik ili kao borac protiv eksploatacije. Različite prošlosti centrirane oko njegovog imena razlikuju se po stupnju upotrebljivosti. Drugim rečima u svakom pamćenju titoizma prevladava saznajna, simbolična ili ideološka komponenta. Nepreglednu prošlost treba redukovati da bi sadašnjica postala preglednija. Raznovrsne instrumentalne redukcije obuhvataju idealizacije, simbolizacije i ideologizacije titoizma. U ovom prilogu biće razmotrena hegemonna redukcija titoizma danas. Pre toga treba nešto reći o složenosti sećanja ove vrste.

Zašto se danas sećamo titoizma?

Titoizam nije samo doba između 1945. i 1990. nego je i eponim kojim se iz šireg vremenskog toka u vrednosnom pogledu izdvaja jedno doba sa karakterističnim idejnopoličkim smislom. Dakle, nije reč samo o objektivnom, nego i o subjektivno omeđenom vremenskom razdoblju. Ako je uz to titoizam i proživljen, onda je subjektivizam ovog eponima još izrazitiji jer se prelama kroz različita konkretna iskustva. U kulturi sećanja je poznato da društveno vreme na razne načine regulišu vladajući krugovi: kalendarima, periodizacijama, datumima, selektivnim pamćenjem i zaboravom, srazmerom

između radnog i slobodnog vremena i sl. Da regulacija vremena nije povezana sa moći, bila bi sociološki skoro irelevantna.

a) Ali jeste, pa bi zato odnos društvenog vremena i moći trebalo nešto bliže razmotriti. Nadovezivanje na „zlatno doba“ iz prošlosti direktno pravda sadašnjicu, ali je na sličan način i rasterećuje distanciranjem od mračnih faza. U oba slučaja vreme je sredstvo za stvaranje društvenokorektnog samoopisa: „Ja sam svetosavski monarhist ili ja sam antikomunist“. Moderna semantika vremena sadrži različite perspektive koje koriste prošlost da bi kritikovale ili pravdale sadašnjicu. U tom smislu titoizam kao doba služi da se povuku nove razlike između prošlosti, sadašnjice i budućnosti. Bez uočavanja diskontinuiteta ne može se iskusiti vreme. Titoizam je važan kao Drugi neoliberalizma, ali i kao drugačije doba čije evociranje pomaže da se oštrije oseti protok vremena. Bez uspeha u razgraničavanju i u hijerarhizaciji vrednosnih razlika između „nedemokratskog titoizma“ i „savremene demokratije“ nema efikasne ideologizacije. Drugim rečima, posebni interesi ne mogu se uspešno predstaviti kao opšti bez nametanja mišljenja da je prošlost mračna, da je sadašnjica doduše naporna ali nužna faza, ali da nas čeka svetla budućnost. Verovatno će današnja slika titoizma trajati sve do pojave nove vizije budućnosti (drugačije od EU) kojoj će biti potrebna nova slika prošlosti. Čak i činjenički ista slika prošlosti se u novom kontekstu drugačije čita i akcentuje. Dedićerova biografija Tita danas se čita i uokviruje drugačije nego pedesetih ili osamdesetih godina dvadesetog veka. Ista priča prihvata se u sklopu iskustva raznih generacija, pa titoizam nije podjednako važan za sve generacije. Kao i drugi sadržaji prošlosti tako se i slika titoizma uvek formira unutar odnosa između iskustva i očekivanja. U zajednici sećanja današnjih šezdesetogodišnjaka Tito je drugačije viđen nego kod tridesetogodišnjaka. Premda u ontološkom smislu prošlost više ne postoji, ipak se reprodukuje, ali na iskrivljen način. Ovde je važno zapaziti da današnja slika titoizma i Jugoslavije nije samo rezultat i odraz sadašnjice, nego je i uslov definisanja sadašnjice. Titoizam je kontrastna pozadina nužna za razlikovanje dobra i zla, poželjnog i nepoželjnog: „Kaži mi šta misliš o Titu, pa ću ti reći ko si“.

b) Ali nije titoizam današnjim moćnicima važan samo zbog vrednosnog kontrasta nego i zbog razgraničenja sistema i okoline. Što je akutnija potreba za distanciranjem od titoizma preko negativ-

nog sećanja to postaje upadljivija razlika između sistema i okoline u vremenu. Sledeći minhenskog sociologa A. Nasehija (Nassehi) može se reći da je titoizam sredstvo za opis vremenske strukture savremenog kapitalizma. Ovo stoga što grupna potreba za smeštanjem u vremenu traži antitezu iz prošlosti koja bi je upadljivije markirala. Upravo zato što je opštepoznat, titoizam je pogodna negativna antiteza za smeštanje u vremenu, ali i za kontrastno ulepšavanje savremenog kapitalizma i nacionalizma. Retorički gledano, Tito kao simbol jeste zgodna šifra za pričanje priče. Jer kada bi se jugoslovenski socijalizam označio kao kardeljizam ili kao rankovićevština svako bi bio manje upadljiva epizoda unutar šire vremenske celine. Zato se neće preterati ako se kaže da je kodiranje 20. veka na Balkanu nemoguće bez titoizma. Nije reč samo o sećanju na politiku kojoj je pečat dala snažna ličnost, nego o političkoj manipulaciji sa istim sećanjima. Naime, sećanje na titoizam je ovremenjavanje politike, markiranje njene prepoznatljive vremenske dimenzije i time uključivanje upotrebljive prošlosti u ideologiju. Titoizam se ne može zaboraviti zato što je nužna negativna pozadina, bivša „tamnica“ novih „oslobođenih“ balkanskih država. Štaviše, vlast vodi svojevrsnu borbu protiv zaborava titoizma jer joj ovaj eponim služi ne samo kao mračna antiteza nego i kao mehanizam redukcije složenosti vremena. Nova periodizacija 20. veka obuhvata doba pre titoizma, za vreme titoizma i nakon sloma titoizma. Reč je o prekomunističkoj, komunističkoj i poslekomunističkoj epohi. Uprkos nastojanju da se prošlost zaboravi, svako fiksiranje novog nultog časa olakšava i pamćenje neautentične prošlosti.

c) Skoro da bi ovo razgraničavanje bilo normalno da se pri tome spontano sećanje na prošlu politiku ne prilagođava manipulativno smišljenoj politici sa sećanjem. Željene vrednosti lakše se nameću relaciono u odnosu prema opštepoznatom simbolu. Politizacija se ne odvija samo posredstvom službenog pamćenja nego je Tito regulator društvenog i ličnog sećanja. Za starije je graničnik društvenog vremena Titov sukob sa Staljinom („od kada smo se posvađali sa Rusima“), za sredovečne je to Titova sahrana („dok je još Tito bio živ“), dok mladi pamte eksplozivno rušenje Titovog kulta („od rušenja jednoumlja“). Još tešnje su novi antikomunistički lični identiteti vezani za antititoizam, pa su otuda važni oslonci neoliberalizma jednako koliko je to i preimenovanje Bulevara revolucije u

Ulicu kralja Aleksandra u Beogradu. Meko pounutrašenje antititoizma preko savremene umetnosti važno je koliko i tvrdi zaborav brisanih Titovih ulica.

d) Kakva god bila, predstava titoizma kao deo novog kolektivnog pamćenja čini prošlost preglednijom i slikovitijom, pa time i otvara mogućnost stvaranja i dopisivanja nadgeneracijskog kontinuiteta. Ovu ulogu reduktora nepreglednosti ne može obavljati bilo koji bleđi segment prošlosti, nego samo upadljivi, tj. onaj koji je kadar da postane simbol vrednosti, pozitivnih ili negativnih podjednako. Funkcionalistički gledano, samo upadljiv simbol može uspešno redukovati prošlost i razdvojiti sistem od okoline u vremenu. U tom smislu, nacizam je u nemačkoj istoriji upadljivo razdoblje, a staljinizam je to isto u prošlosti Rusije i bivših sovjetskih republika. Uloga markantnih razdoblja je složena.

Fiksiranje novog nultog časa, kojim se jedan sistem u vremenu razgraničava od okoline, moguće je tek preko suočavanja sa nekim markantnim razdobljem. Slika titoizma kao autoritarne prošlosti u tom pogledu vrlo je funkcionalna za demokratsko legitimisanje sadašnjice. Treba podsetiti da je tek suočavanje sa fašizmom pružilo istinski politički identitet SR Nemačkoj, najpre 1968, a zatim u *Historikerstreitu* polovinom osamdesetih. Ni Bonska ni Berlinska republika ne mogu se pozicionirati u vremenu suočavanjem sa neupadljivim Adenauerovim (Adenauer), nego tek sa markantnim Hitlerovim (Hitler) razdobljem. Na sličan način se i kapitalizam novih balkanskih država uspešno pozicionira u vremenu oštrim razgraničavanjem od titoizma. Političko distanciranje odvija se po tvrdom antitotalitarnom obrascu. U politici se stradanja planski moralizuju. Sećanje i moralizam običnog čoveka drugačiji su od sećanja i moralizma političara.

Mitovi i ideologizacije u pamćenju titoizma

Pa ipak, uprkos razlikama, svako sećanje na javnu prošlost krije opasnost politizacije. Da bi se ova opasnost bar malo ublažila treba suočiti različite prilaze titoizmu, a to znači razmotriti njihove saznajne granice. Domašaj objašnjenja titoizma zavisi od sazajne perspektive, tj. od osmatračnice sa koje se vide različiti delovi celine sa karakterističnom isključivošću. Važno je dodati da su ove perspektive delatna središta opšteg pogleda na svet sa kog se pripisuje smisao

važnim zbivanjima ili akterima iz prošlosti. Ovde će biti prikazane njihove razlike ne samo kod viđenja Tita nego i kod ocene titoizma.

Premda su mnogi istraživači bili svesni složenosti Titove politike, ipak su je na različit način redukcionistički tumačili. Neki ističu boljševizam, drugi ličnu autoritarnost, makijavelizam ili hedonizam. Tito je viđen kao komunistički, autoritarni ili kao skupi vladar. Na prvi pogled slika Tita različito je akcentovana zato što je u svaku sliku istorije ugrađena neka poželjna vrednost iz sadašnjice. U tom smislu je svako tumačenje prošlosti i smernica za budućnost. Ali na prošlost se oslanjaju i istorijska nadanja koja nisu samo obični filteri tumačenja prošlosti, nego su takođe i činioци istorijskog dešavanja (R. Koselleck). Nova očekivanja stvaraju novu zajednicu sećanja, nameću sličan izbor i podudarnu ocenu sadržaja iz prošlosti. Prosto rečeno, ne samo što naši trenutni nacionalni interesi traže odgovarajuću sliku prošlosti, nego i naša iščekivanja blagodeti od EU utiču na viđenje titoizma. Što smo više ubeđeni da nam istinsku sigurnost može pružiti samo nacionalni kapitalizam uklopljen u neoliberalnu EU, to smo kritičniji prema titoizmu. Ako smo uz to i uvereni da je istinska osnova morala hrišćanstvo, kritičnost je još veća. Ukoliko uz rečeno imamo na umu još i to da razne generacije pridaju istom događaju različit smisao i značaj, pa čak i ono čega nema u iskustvu može biti snažno uporište očekivanja jer se „dokazuje“ izmišljanjem prošlosti, onda još širi postaje hegemoni hermeneutički sklop u kom se titoizam odbacuje. Tita ne demonizuju samo bivši četnici i ustaše nego i njihovi unuci.

Pa ipak, uprkos odbacivanju, titoistička prošlost se ne ignoriše, nego se instrumentalizuje. Kako? Tako što se koristi kao negativna folija kod pravdanja savremenih nacionalizama i obnovljenog kapitalizma. Uvek treba imati na umu da tumačenja vruće prošlosti jesu naročito aktivni i manje ili više samostalni društvenointegrativni sastojci raznih ideologija, a nisu samo čiste akademske rekonstrukcije zbivanja. Pamćenje Tita je simbolički okvir koji iskazuje potrebe različitih grupa. Sve je očividnije da onaj ko određuje šta je bilo, određuje i ono šta će biti. Spor oko prošlosti uvek je i spor oko budućnosti.

Tako pada u oči da je današnja slika prošlosti neobično živa na nivou toplih osećanja i kod užarenih političkih opredeljenja. Manje je to istorija hladnih činjenica, a ponajmanje je prošlost viđena kao paradoksalni splet ili kao protivrečna celina. Prošlost se ne

glača bez razloga. Što je kod povezivanja činjenica više uglučana naracija (što je odsečnija podela na žrtve i dželate i što su nedvosmisljenije uočene namere ključnih aktera), to je slika prošlosti u propagandnom pogledu uverljivija. Nacionalističke istorijske naracije su (kao uostalom i sve druge politizovane priče) bliske teorijama o zaveri i prepune neprijatelja i žrtava. Da nepregledno šarenilo dželata i žrtava ne bi izazivalo zabunu, nužno ga je redukovati na bipolarne homogene kategorije javnog prijatelja i neprijatelja. Upravo se po kristalno jasnoj slici prošlosti, koja ne dozvoljava nedoumice, i razlikuje domišljena i osmišljena prošlost od promišljene prošlosti koja je uvek složenija. Smisao osmišljene prošlosti jeste udovoljavanje zahtevima sadašnjice. Ova učvršćuje pojedinca u uverenju o stalnoj zaveri protiv nacije, dok ga višeslojni zaključci promišljene prošlosti mogu zbuniti.

Prošlost kao vrednosni okvir sadašnjice nije statična nego je dinamična. Prošlost se stalno menja jer je važan oslonac smisla, tj. deo je našeg nastojanja da budemo deo nekog kontinuiteta koji nadilazi biološko trajanje života pojedinca. Ako sam Hrvat ili katolik onda osmišljam vlastito postojanje tako što se uključujem u kulturno nadbiološko trajanje. Nakon sloma Jugoslavije obnavljaju se i konfesionalni i verski nadbiološki kontinuiteti. Tvrde nacionalne vertikale (od kralja Zvonimira do S. Mesića, od cara Dušana do B. Tadića i M. Dodika ili od Aleksandra Velikog do Đ. Ivanova) nužno su izmenile sliku titoizma. „Titoizam nam je ubio dostojanstvo i dušu“ zapisao je D. Čosić u svom dnevniku novembra 1998 (Čosić 2008: 193). I u Makedoniji, koja se čisti od slovenstva, Tito je u senci Aleksandra Velikog, a još više je potisnut u Hrvatskoj koja se brani od jugoslovenstva. Svaki autohtonizam uvek se pita „Ko je najstariji na svetu“. Titoizam to očigledno ne može biti, pa je i zato bio svuda manjinama zaštita od većine. Antikvizaciji Makedonije protive se Albanci, a katolicizaciji Hrvatske Srbi. U novoj konstruisanoj prošlosti titoizam nije neupadljiv, ali uglavnom zahvaljujući tome što se sada opaža kao negacija ili kao zatiranje nacionalnog identiteta.

Kod demistifikovanja privida koji zamagljavaju istinu treba imati na umu i neke važne metodске razlike. Najpre treba razlikovati demitologizaciju od kritike ideologije. Kolektivno pamćenje može biti mitizirano ili ideologizovano. Mit jeste važan instrument za stvaranje smisla i za pravdanje vlasti, a značajan je i kao mehanizam za

redukovanje složenosti na bipolarnu shemu. Mit u osnovi počiva na naraciji koja jasno ističe snažno emocionalizovani sukob pozitivnih i negativnih junaka. Reč je o delatnoj simboličkoj strukturi i nadempirijskom obrascu koji ne objašnjava stvarnost, nego je tumači u sklopu celine prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Mit je oktroisani identitet koji počiva na rekonstruisanoj domišljenoj istini (Kotte 1999).

Politički mitovi su generatori smisla, narativne tvorevine smisla sa delatnim potencijalom (Hein-Kirchner, internet). Redukujući složenost, mitovi olakšavaju pojedincima snalaženje u nepreglednim dešavanjima i vrednosno usmeravanje. Zato i jesu naročito aktuelni u krizama. Zbog ove funkcije mitovi su upotrebljivi i važni sadržaji političke kulture. Još više od toga to su kreativni obrasci kolektivnih samoopisa koje usaglašava zajedničko sećanje. Mitovi razgraničavaju jednu zajednicu od druge, određuju ko pripada kolektivu, a ko je izvan njega, ali i osiguravaju jedinstvo zajednice, mi-reći njene unutrašnje napetosti.

Positivno i negativno mitologizovanje Tita uvek je uobličeno u pripovest koja stvara smisao na taj način što nepoznato ili teško objašnjivo zbivanje pokušava na uprošćen način da razjasni golom voljom ličnosti. Politički mitovi su vrsta stereotipa sa emotivnom naracijom. Semantička struktura mitskog repertoara novih zajednica sećanja poznaje samo nacionalno jedinstvo, a ne i internacionalno bratstvo. Transnacionalni Tito danas se ne uklapa u mitsku galeriju nacionalnih heroja pa mu ime više ne može biti na vojarnama. To se ne može objašnjavati običnom zasićenošću titovskim mitom koji je skoro pola stoleća personalizovao istoriju i kada je istorija jugoslovenskog socijalizma bila fokusirana oko njegove biografije. Službeno mitiziranje Titovog ličnog antifašističkog i antistaljinističkog učinka bila je svojevrсна ideološka, ali i historiografska redukcija složenosti. Tito je stvarao istoriju, pisalo se nekada. Slično se piše i danas, ali sa obrnutim predznakom. Tito više nije graditelj nego upropastitelj. Mitska snaga mu se priznaje i kod pozitivne heroizacije i kod negativne demonizacije. Kod oba tumačenja nije samo prošlost nego je i sadašnjica posledica Titove lične aktivnosti. Mitski preuznošene ličnosti proglašavaju se osnivačima pokreta, država ili njihovim simbolima. Oni su vođe, očevi, učitelji, uzori, žrtve, ali i dželat. Pisac ovih redova stajao je u masi studenata koja je polovinom juna 1968. u Studentskom gradu slušala rektora beogradskog

univerziteta kako kliče: „Tito je naša izrešetana zastava na Sutjesci“. Dvadesetak godina kasnije slušao je na predizbornim mitinzima u Beogradu govornike koji su izvikivali da je brionski monarh bio dželat srpskog naroda. U oba slučaja prošlost je centrirana oko Tita, a mit je podjednako mobilisao masovne emocije preuznošenjem aktivnosti pozitivnog i negativnog junaka. Ovdje je važno zapaziti da je Tito i kao žrtva i kao dželat bio koristan u mitskom redukovanju složene prošlosti. Poluvekovni period socijalizma mitovi redukuju i zgušnjavaju oko različitih emotivnih vrednosti (revolucija, oslobođenje, tiranija ili gušenje srpstva). U manje ili više konstruisanim ili preuređenim osnivačkim mitovima novih balkanskih država prisutna je nova mitska slika titoizma. U katarzičnim verzijama mitova autentični nacionalni kontinuitet čisti se od uljeza titoizma. Samo delom je reč o spontanij reakciji na dugu mitizaciju Tita kao „najvećeg sina naših naroda i narodnosti“. Više je reč o planskom namevanju nacionalnih kriterija u prekranju prošlosti.

Novi kontekst traži novu naraciju. Kod novih antititoističkih nacionalnih mitova prožimaju se različite priče. Mitove o korenima, zaverama i o zlatnom dobu nije moguće uvek jasno razdvojiti jer grade isprepletenu naraciju u kojoj se gubi razlika između mašte i činjenica, i između uzročnog objašnjenja i umetničke fabule. Kod novih balkanskih država subjekti zavera su komunisti, Jugosloveni ili mundijalisti. Njihov znamen je neretko Tito, a sinonimi zavere su marksizam, titoizam i internacionalizam. Marksizam je izgubio značaj kao teleološki projekt, ali ga je zamenila nova teleologija konačnog izbavljenja u moćnoj nacionalnoj kapitalističkoj državi. Na delu je novi topli kolektivistički diskurs o nacionalnoj snazi („u širini po svoj Dušaniji“) koji zadovoljava žeđ za sigurnošću, ali i potrebu za jasnim objašnjenjem složene prošlosti. Uzročne veze uprošćene su tako da pojedinac zahvaćen krizom u nacionalnom identitetu može lako naći ličnu sigurnost. Poslesocijalistički nacionalizam kroz narodnjački patriotizam nudi ultranacionalističko učenje o spasenju. U novi mit neretko se ubacuje iskonstruisani autohtonizam koji dodatno markira strana tela u naciji, jer je nadmoćan onaj ko dokaže da je prvi stigao na prostor koji se brani od uljeza. Prošlost je oružje suvereniteta. Sve zemlje sklone su flertovanju sa istorijom i mitovima, ali, kako je zapazio solunski istoričar Vasilios Gunaris (V. Gunaris), na Balkanu to nije flert već ozbiljna veza.

Pomenuti mitovi bili bi prozirniji da se na njih ne nadovezuju razne ideologizacije. Za razliku od mita, ideologija je sistematizovani skup ideja koje zamagljujaju uočavanje grupnih interesa koji stoje iza njih. Demitologizacija ne raskrinkava interes kao što to čini kritika ideologije, nego uglavnom samo konstatuje privid. Npr. evroza je najopštiji okvir ideologizacije EU kao beskonfliktne budućnosti. Unutar tog okvira na razne načine se posebni interesi ujedinjenog kapitala (koji sebe naziva „unijom poslodavaca“) predstavljaju kao opšti interes svih pojedinaca. Profit preduzetnika kostimira se kao dobrobit svih uposlenih. Osim globalne idealizacije EU, aktivne su i lokalne ideologizacije slobodnog preduzetništva kao istinske osnove obilja svih ili kao veličanje partijskog nadmetanja kao jedine autentične demokratije.

Činioci selektivnog sećanja i novi sklop sećanja

Svako sećanje na javna dešavanja nužno se manje ili više menja sa protokom vremena i sa promenom okvira sećanja. Novi okvir i novi kontekst sećanja nameću izbor novih sadržaja i novo tumačenje starih. To podjednako važi za lično i za kolektivno pamćenje. Pojedinaac vlastito sećanje manje ili više svesno prilagođava kolektivnom pamćenju grupe. Pri tome se javlja iskrivljena svest, tj. obmane pamćenja koje su uslovljene: 1) efektom konteksta, 2) efektom interferencije, tj pojavom novih izvora ili 3) zamenom izvora (Jammers, internet). Ljudi se neretko drugačije sećaju zbivanja nego što su ih objektivno proživeli. Danas se sećaju pritiska jednopartijskog režima, a zaboravljaju da su se divili Titu. Evociranje prošlog traži zaborav nepoželjnih sadržaja, a pamćenje društvenokorektnih. Spontane lične rekonstrukcije prožimaju se sa planskim pritiskom grupe. Naime, kolektivne iluzije pamćenja, a naročito ideološke, nastaju nadodavanjem, ispuštanjem, drugačijim akcentovanjem ili zamenom sadržaja kod evociranja prošlog. Od mnogih činilaca zavisi srazmera između spontanog zaborava i smišljenog iskrivljavanja prošlosti u sećanju. Naravno da pojedinac nije uvek svesan činilaca koji krive sećanja, a još manje je kadar da se suoči sa njegovim uzrocima. Kod sećanja na javna politička zbivanja još je složenije iskrivljavanje prošlosti. Koliko god bilo bizarno, ne treba zaboraviti da narod voli da bude zadovoljan vlastitom slavnom prošlošću (kla-

snom, verskom ili nacionalnom), jer ova nameće prihvatljivi sadržaj sadašnjici i deo je ugodnog samoviđenja. Kod evociranja prošlog manje se sećamo detalja, a više markantnih tema.

Pri tome nije važno samo redukovati prošlost i centrirati je oko markantnog javnog simbola (Tita) nego valja ličnu prošlost i izglacati, tj. lišiti je neusklađenih remetilačkih detalja. U ovom naporu, po pravilu, najveštiji su intelektualci. Pre svega zato što intelektualci prvi prepoznaju i nagoveštavaju novi smisao i u skladu s njim obećavaju i sistematizuju novo spasenje. Nove vrednosti pravdaju novim smislom. Osim toga intelektualci su virtouzi u tome da složeno, protivrečno i haotično istorijsko i kulturno nasleđe selektivno izmontiraju i srede tako da ispadne smisljeno i značajno. Umešni su u tome da nebitne detalje istaknu i da ih uokvire kao prelomne trenutke. Zahvaljujući obrazovanju intelektualci su kadri da pretvore haos u uverljivu priču. Pri tome osmišljavaju i besmisleno, pa nedopustivo uprošćavaju složeno. Svesni su da se složenost ne može emocionalizovati, nego je to moguće tek kada se stvari uproste. Tako će stvari biti jasnije ako se kaže da je Tito mrzeo Srbe, nego ako se opreznije uoči da je bio arbitar između republičkih i frakcija SKJ.

Na isti način na koji ne čuvaju složenost prošlosti, nego je sabijaju u kalupe koje traži sadašnjica, intelektualci rekonstruišu i vlastite biografije. Autobiografije intelektualaca su tipični projektivni dokumenti, koji služe samoapologiji i samozaštiti, pa aktivno rekonstruišu materijal sećanja. Za većinu posmatrača sa strane autobiografske projekcije intelektualaca su neprozirne. Zašto je to važno? Zato što je prosečni humanistički intelektualac u novim balkanskim državama centrirao svoju biografiju oko antititoizma i prilagodio je novom antikomunističkom hegemonom poretku sećanja. Do sloma socijalizma bio je titoist, nakon toga antititoist. A u svojim očima uvek je bio postojan. To je jasno izišlo na videlo i 2009. kada su bivši komunisti javno ožalili i moralizovali umrlog patrijarha SPC jednako kao i Tita 30 godina ranije. Naravno da nije problem u tome što su žalili pokojnike kao ljude. Reč je o tome što su podjednako zdušno pravdali „spasenje“ koje su oba pokojnika nudila.

Premda se oslanjaju na lična, kolektivna viđenja prošlosti drugačije se reprodukuju. Ne obnavljaju se samo pričama privatnih ličnosti, nego se nameću izvana. Iako su granice između pojedinačnog i kolektivnog pamćenja porodne, ipak grupa neguje samo one

sadržaje iz prošlosti koji jačaju njenu integraciju i usvaja ih kao simbol kolektivnog samoviđenja. Na delu je potpuno drugačiji mehanizam rekonstruisanja prošlosti od pojedinačnih pamćenja. U oba slučaja sećanje je nužno selektivno, a snažno izmenjeni kontekst sećanja, uokviren novim društvenokorektnim smislom, aktivno menja sadržaje iz prošlosti. Bez toga se ne da razumeti zašto je sećanje na voljenog Tita u jednopartijskom režimu, odmah nakon sloma Jugoslavije kod većine prilagođeno novom sklopu u kom je Tito rastumačen kao negativac.

Ova i slične rekonstrukcije prošlosti u sećanju pojedinca imaju svoje faze. Najpre se izabrana upamćena zbivanja grupišu, potom se preimenuju i onda ih se sećamo, ali tako što je nova preimenovana signatura važnija od izvornog obaveštenja. Reč je o rekodiranju, tj. o aktivnoj transformaciji u kojoj je velika verovatnoća greške (Jammers, internet). Potom sledi dekodiranje, tj. saobražavanje izvornog smisla prošlosti današnjem duhu vremena. Još je Moris Albvaš (M. Halbwachs) protiveći se Frojdu i Jungu (Freud, Jung) zapazio da sa nestankom grupe nestaju i sa njom povezana sećanja. Nestankom klase nestalo je klasno sećanje na titoizam, ali je konstrukcija sećanja vrlo brzo prilagođena nacionalnom i kapitalističkom okviru. Tito se sada posmatra iz nacionalne ili iz antikomunističke perspektive. On više nije branilac samoupravljanja i nesvrstanosti, nego je totalitarni neprijatelj nacije.

Da li je današnje šaroliko sećanje na Tita ipak izuzetak od ovog pravila? Ima li realizma u oceni titoizma i kod onih koji brane kapitalizam? Ima delimično, zato što je Tito nakon sloma socijalizma i temeljne izmene konteksta sećanja ostao simbol različitih vrednosti, a ne samo komunističkih. Uticaj prošlosti ogleda se i u promeni Tita kao simbola. Tito se ne pamti samo kao komunista nego i kao svetski državnik i kao simbol ugledne države sa otvorenim granicama. Premda su nacionalna državnost i kapitalizam danas referentne tačke i kriterij kod razdvajanja poželjne i nepoželjne prošlosti, odnosno okviru za razumevanje sadašnjice i budućnosti, ipak pojedinac ne usvaja do kraja službeno antitotalitarno viđenje titoizma, nego ga prevodi na svoj rečnik i akcentuje u skladu sa vlastitim potrebama. Različita simbolizacija Tita svedoči da prošlost nije statična ni pasivna. Većina Makedonaca seća se Tita kao pozitivne ličnosti, a većina Hrvata, pa i Srba pamti ga kao negativca. Prisutni su i brojni

izuzeci. Protitoističkih gledanja bilo je čak i u građanskom ratu devedesetih kada su haotična balkanizacija sećanja i revizionizam lako nalazili plodno tle u netolerantnom javnom mnjenju prepunom stereotipa i mržnje.

Netolerantno ili ne, svako dekodiranje simbola sklono je iskrivljavanju njegovog izvornog smisla. Međutim, akteri nisu uvek svesni ovog iskrivljavanja. Otuda je čak i za politički ostrašćeno sećanje teško uvek reći da je svesna laž. Kako izgleda, češće je reč o iskrivljenoj svesti. Pojedinac ne laže, ali nije ni kadar za autentično sećanje. Brojni nesvesni činioци iskrivljavaju i subjektivno poštenu napor za vernom rekonstrukcijom prošlog. Duboko interiorizovani politički stavovi teško razlikuju izvorni smisao prošlosti od vlastitog smisla koji mu skoro automatski pripisuju. Ovde je svaka empatija prema prošlom smislu isključena. I još više od toga ova vrsta mišljenja ne izdvaja detalj nego se seća „u grozdu“. Naime, zbivanja koja su tesno povezana gone na to da se sećamo i drugih zbivanja koja nismo iskusili, ali koja su povezana sa doživljenim. „Video sam Tita samo jednom na mitingu, ali se dobro sećam svih njegovih čistki“. Iako pomenuti sadržaji sećanja ne stoje u vezi, ono ih spaja, montira i centrira oko slikovitog detalja. A što su emocije prisutnije, to je maštovitije fabuliranje i pripisivanje kod redukovanja nepregledne prošlosti. Utoliko nema sumnje da je sećanje na politička zbivanja ponajmanje obični reproduktivni proces. Pre će biti da je na delu aktivna konstrukcija. Opažanje, sećanje i zaključivanje su aktivni i međusobno zavisni procesi. Svaka konstrukcija koja prošlom uliva novi smisao samim tim nužno iskrivljava sećanje. Pri tome se ne stvara statično sećanje. Naprotiv, uskladištene informacije ne samo što se ne oživljavaju verno, fotografski, nego se u toku konstruktivnog evociranja i stalno menjaju. Istini za volju neke iluzije pamćenja su nesvesne i stoje izvan kontrole, ali se druge mogu razotkriti snažnom samorefleksijom. Takođe ne treba zaboraviti da pogrešno sećanje može biti praćeno osećajem živog sećanja, ne samo kod dece, nego i kod odraslih. U periodima snažnih društvenih kriza (ratova, progona) markantni simboli političkih vrednosti iznova se u sećanju rekonstruišu. Česta ocena „da Tito nije odobrio Ustav iz 1974. nika da ne bi smo doživeli rat i stradanje“ delovala je uverljivije 1993. nego 2009. iako je u oba slučaja bila podjednako nedokaziva. U krizi i haosu aktivna ideologizacija lako preusmerava emotivnu rekon-

strukciju u željenom pravcu, pa su i mitovi uticajni. Elite izmišljaju i propisuju sliku prošlosti, a novi ratovi kao novi počeci „tumbaju“ i Tita. Novi heroji potiskuju stare ili se nadovezuju na njih kao npr. u službenoj Hrvatskoj gde je ultranacionalistički Domovinski rat spojen sa internacionalističkim antifašizmom. *Damnatio memoriae* (organizovani zaborav) izvornog Tita prati njegova nova simbolizacija. Ruše se partizanski spomenici, ali se Tito probija kao brend turističke ponude. Restauracija nacionalnog romantizma i reklerikalizacija menjaju pamćenje. Tito je ostao nepromenjen u kamenu, ali je izmenjena njegova simbolizacija.

Bilo bi pogrešno misliti da je samo ratni kontekst devedesetih nepovratno izmenio sliku titoizma. Ideološkokritički gledano, titoistička prošlost „naoružana“ novim smislom morala je i sa izmenom mirnodopskog konteksta i okvira sećanja nužno postati drugačija. Dok jednopartijski socijalistički režim nije tolerisao kritiku titoizma, normalizovani nacionalizam i neoliberalizam odmah je stigmatizovao titoizam kao boljševizam i kao izdaju nacije. Nova slika prošlosti nije odmah istraživana. Tek početkom 21. veka javljaju se prva istraživanja sećanja na titoizam. U njima je uočena raznovrsnost sećanja, ali još uvek nije dovoljno istražena njihova veza sa hegemonim okvirima sećanja. Još uvek su tumačenja titoizma ukovirena lagodnom naknadnom svešču koja ignoriše autentični sklop titoizma i duh vremena u kom je opstajao. Impozantna kritičnost prema titoizmu nesrazmerna je u odnosu prema nezatnoj kritičnosti prema društvenom okviru sećanja na titoizam.

Pre prikaza spektra ovih raznovrsnih sećanja treba pažljivije raščlaniti aktuelni kontekst i hegemoni okvir sećanja na titoizam. Najopštije rečeno čine ga već poodmakli procesi normalizovanja nacionalizma, širenje svesti o bezalternativnosti kapitalizma i idealizacija EU. Ovi procesi ne teku ravnomerno. Ekonomsko ujedinjenje kapitalističke Evrope je poodmaklo, političko nešto manje, a kulturno ponajmanje. EU nastoji da zaboravi međusobne sukobe iz prošlosti i da glajhšaltuje sećanje na socijalizam. Zbog interesa najmoćnijih grupa još je u zametku EU važan uslov saradnje bila hiperamnezija dugog nemačkog i francuskog ratnog sukobljavanja iz prošlosti. Zajednica za ugajl, gvožđe i čelik još je pedesetih tražila određeno prečutkivanje, iskrivljavanje i smirivanje sećanja na francusko-nemačke ratove. Krupni kapital lako zaboravlja prošlost. Tome nasuprot, na drugoj

istočnoj strani evropskog kontinenta sa slomom Hladnog rata planski je pokrenuta tektonska erozija dekretirane komunističke prošlosti koja je dugo bila važan činilac integracije socijalističkog lagersa. Ovdje je prošlost odmah stavljena u službu novih podela i rata. Nova slika prošlosti nije bila rezultat nauke oslobođene stega dekretirane komunističke historiografije. To što je SSSR kao bratska država kod bivših lagerskih saveznika preko noći postao istorijski neprijatelj, a dojučerašnji buržoaski neprijatelji iz NATO pakta su preobraćeni u evropske prijatelje, nije bio rezultat nepristrasne naučne analize prošlosti. Politika sa prošlošću je zbog ekonomije doživela *salto mortale*, a istoričari su joj se samo prilagodili. U Jugoslaviji je ova politika bila ipak drugačija jer se Titov režim pravdao i antistalinizmom, ali se i čuvao od antitotalitarizma. Tito je uvek vodio računa o stavu SSSR-a, pa su i radovi Trockog (Троцкий) počeli da se u Jugoslaviji prevode tek sedamdesetih. Nakon Titove smrti antitotalitarizam počinje lagano ali nezadrživo da zahvata inteligenciju, ali ova postaje antitotalitarna tek nakon raspada SFRJ. Antikomunizam i „demokratski nacionalizam“ su odmah 1990. saobraženi antitotalitarizmu, čija je jedna verzija bio i antititoizam. Poput sličnih sadržaja, i antitotalitarizam je postao važan borbeni segment antiorijentalnog diskursa i propagande kod republika koje su svoju budućnost videle u secesiji, ali i kod srpske opozicije koja se protivila Miloševiću. Ali zašto je nova prošlost iziskivala radikalno, a ne umereno redefinisanje titoizma?

Pre svega zato što je svakom režimu jasno da sve dok je slika prošlosti diferencirana i višeslojna, nije stabilna ni integracija koja počiva na idealizaciji sadašnjice. Usaglašena slika homogene i mračne prošlosti, a ne njeno slojevito viđenje, jeste uslov uspešnog ulepšavanja svetle sadašnjice. Uopšte su u političkoj retorici nijanse nefunkcionalne jer stvaraju zabune i kolebanja naročito kod slabije obavještenih. To remeti željenu homogenizaciju političkih sledbenika. Čak i tamo gde prošlost nije prioritetni ideološki sadržaj, ona jeste korisna. Grubo rečeno može se govoriti o dinamičnoj pluralističkoj ili o statičnoj integraciji preko prošlosti. Različita elastičnost ove vrste može se uočiti kod poređenja upotrebe prošlosti u SAD, na skandinavskom poluostrvu i na Balkanu. U prava dva slučaja prošlost je oruđe, a u trećem je uvek bila oružje. Kod nas su se različite vrednosti, koje su bile u jezgru raznih verzija prošlosti, sukobile u ratu devedesetih na borben, a ne na akademski način. Da oružani rat

nije pratio i građanski rat sećanja, sukob bi svakako bio manje akutan. Namirivanje „stare pravde“ davalo je građanskom ratu naročitu dubinu i dužinu, a nastavak sukobljavanja prošlosti i nakon Dejtona još uvek rađa niz sukoba (od onih između istoričara do onih kod sportskih navijača) na zapadnom Balkanu. Upravo je ova neprogresivna konfliktnost realni kontekst sećanja na titoizam.

Gledano unazad, upadljiv je snažan kontrast između ličnih i kolektivnih identiteta (samoviđenja) u novim balkanskim državama pre i nakon 1990. Rekonstruisani kolektivni identiteti konstituisali su novu kulturu sećanja. Kapitalizam, nacionalizam i minuli građanski rat drugačije svraćaju u prošlost i biraju drugačije sadržaje iz nje od onih koje je nekada tražilo bratstvo i jedinstvo. Promena identiteta značila je lom sećanja. Odmah treba izričito reći da promene ove vrste ne moraju biti loše. Ako, naime, pritisak javne kulture izvana pomaže sazrevanju sposobnosti pojedinaca za sećanjem i za otvorenim suočavanjem sa prošlošću, onda je reč o kritičkom sećanju. Ako, pak, odozgo deluje javni pritisak da se nedaće sadašnjice prevale na socijalističku prošlost, da se rat patriotizuje i zločini u njemu moralizuju, onda je reč o političkom sećanju. Jedva da treba podsećati da još uvek preteže druga vrsta sećanja. Kako se ispoljava? Tranzicija sećanja još nije okončana. Destabilizaciju samoopisa i cepanje biografija prate složeni procesi nastanka novih samoviđenja i rastakanja starih. Novi isključivi nacionalni i konfesionalni identiteti posredovani su raspadom višenacionalne države i socijalizma, ratom i masovnim progonima. Još uvek ih prate traumatične izmene ili nova reakcentovanja pojedinih aspekata ličnog samoopisa (mesta stanovanja, statusa, profesije, religije) što vodi rekontekstualizaciji važnih slojeva sećanja (Lacko Vidulić, intenet). Da krupne razlike u iskustvu i promeni samoopisa usled različitih etničkih i socijalnih zbivanja nisu još uvek snažan konfliktni potencijal, njihovo istraživanje bilo bi stvar „arheološke“ znatiželje. Ali sećanje je još uvek delatni potencijal. Danas se, naime, drugačije sećaju gubitnici tranzicije (jugonostalgičari i nezaposleni) od dobitnika tranzicije (profiteri privatizacije), žrtve rata i progona od onih koje tranzicija nije pogodila, ali i od onih koji nisu stradali, ali nisu ni postali profiteri. Sukobi oko viđenja prošlosti na razne načine se politizuju. Sve u svemu, različito iskustvo formira u različitoj meri konfliktnu identitete i oprečne odnose prema prošlosti. Zaokret od multinacionalnog

socijalizma ka nacionalnom kapitalizmu formirao je novu paletu kolektivnih i ličnih samoopisa. Nove Mi grupe traže nove vizije Dru-gog, aktiviraju se antiorijentalni stereotipi o Drugom, normalizovan je nacionalizam, a jugoslovenstvo je iščezlo. Tako su novi hrvatski identiteti ne samo formirani kroz „otpor JNA, svesrpskoj agresiji i velikosrbijanskim osvajačkim ratovima“, nego se i održavaju nepo-sustalim medijskim sećanjem na Vukovar i Domovinski rat. Bojazan od novih jugointegracija ovde hrani crkva, a papa je primio M. Per-kovića Tompsona novembra 2009. zato što je ovaj proustaški šo-vinistički hrvatski pevač najuticajniji propagator misionarskog kato-licizma kod hrvatske omladine. Domovinski rat je mladoj hrvatskoj državi pružio novi okvir za instant brzu konstrukciju i mitologizaci-ju prošlosti. I na drugim stranama je upadljiva etnifikacija, konfesio-nalizacija, ideologizacija i partijalizacija sećanja. Ne sreće se samo na aerodromu Aleksandar Veliki u Skoplju koji je 2006. dobio ovo ime, nego i kod ostalih novih balkanskih država. U mreži novih ikona i simbola Tito skoro da je periferan. Premda u novoj nepre-glednosti nisu svi sadržaji prošlosti na udaru, ipak je priličan deo ove kritike centriran oko titoizma. Titoistička prošlost bleđi, ali je na pa-radoksalan način upravo antititoizam čuva od zaborava.

Bilo bi pogrešno novo sećanje na titoizam shvatati samo kao plod izmenjenog unutrašnjeg konteksta. Aktivni su i spoljni činio-ci. Domaće pamćenje titoizma ne može se tumačiti izvan današnjih glav-nih globalnoevropskih tokova politike sa prošlošću. I ovde su stvari neusaglašene. Nakon 1989. nezaustavljivo je pokrenuta prošlost koja se još nije smirila jer je važan činilac integracije EU. Međutim, još uvek je prisutna službena asimetrija u sećanju na crveni i mrki teror, tj nedovoljno izglaćana istovetnost holokausta i gulaga, što ne odgova-ra svim članicama EU. Da holokaust i gulag još uvek dele Evropu naj-jasnije se vidi na proslavama antifašizma, a zatim i kod uvođenje no-vih rezolucija Evropskog parlamenta i Dana sećanja na totalitarizam. Neoliberalizam traži kruti antitotalitarizam, pa još uvek prisutni defi-cit simetrije između socijalističkih i fašističkih zločina pokušava se nadoknaditi novim antitotalitarnim rezolucijama. Lako je pojmljivo da ni ocene titoizma nisu imune od hegemonog stava o odnosu holo-kausta i gulaga. Na evropskom nivou ovaj odnos još je daleko od čvrste međudržavne saglasnosti. Osim toga, Jevreji sa vlastitim snažnim lobijem snažno se opiru relativizaciji holokausta koja ističe

iz antitotalitarne logike. Za njih holokaust treba zauvek da ostane neuporediv zločin i ne treba ga izjednačavati sa gulagom. Druge struje traže izlaz u hijerarhizaciji žrtava. Iako je na Stokholmskoj konferenciji 2000. holokaust uzdignut u negativni osnivački događaj Evrope, ipak se u raznim verzijama tumačenja rastegljivo tumači. Nije to samo simbol stradanja Jevreja nego je i zbirna osuda raznih oblika masovnih zločina. Novim državama iz bivšeg sovjetskog lagersa više od holokausta odgovara tvrdo poistovećivanje crvenog i mrkog terora usidreno u premisama antitotalitarnog mišljenja. Naime, nove istočnoevropske države i dalje strahuju od ruske hegemonije, pa u anti-fašističkom sećanju vide relativizaciju zločina komunista. Zato im je antitotalitarizam efikasnija zaštita novog suvereniteta. Međutim, na ovoj tački sećanja se razilaze jer je realno iskustvo svuda važan filter sećanja. Grubo rečeno, dok zapadna Evropa crpe svoju sliku neprijatelja iz sećanja na Hitlerovu agresiju, jer Staljinovu (Сталин) nije osetila, dotle istočna Evropa pamti i Hitlera i Staljina. Francuska i zemlje Beneluksa nisu osećale opasnost od sovjetske hegemonije, pa i iz tog razloga ovde još uvek opstaje asimetrično sećanje na holokaust i gulag. Za nove baltičke države, međutim, 9. maj nije praznik. Ali ne zato što tada nisu oslobođene od nacizma, nego otuda što strepe da će u budućnosti ugroziti vlastitu nezavisnost ako javno priznaju i obeležavaju oslobodilački učinak Crvene armije. Kod nas je opet situacija drugačija. Kako izgleda, neke balkanske države prihvataju antitotalitarizam zbog otpora Jugoslaviji, druge zbog straha od otpora privatizaciji, a sve zbog lojalnosti Briselu. Više nema strepnje od ruske hegemonije, pa ni straha od obnove socijalizma. Pa ipak, složena politika sa prošloću ne može nikada obići titoizam. Tokom devedesetih titoizam je u ovom pogledu bio aktuelniji nego danas. Naime, anti-titoizam nije u građanskom ratu bio važan samo kod pravdanja ratne prakse na svim stranama, nego je i budućnost nacije centrirana oko antititoizma. Nakon 2000. svuda je službena budućnost snažnije centrirana oko EU, opasnost od socijalizma i jugoslovenstva je opala, pa je već samim tim i titoizam postao bezopasna tačka sećanja.

Novi okviri propisanog sećanja

Pa ipak, titoizam je i dalje važan mehanizam redukcije složene prošlosti, odnosno služi kao vrednosna poredbena kategorija za

ocenu perioda pre i nakon njega. Naravno da zaključci poređenja nisu istovetni. Markantni eponim titoizam je u poslednjih dvadeset godina bio pretežno simbol neželjenih vrednosti i rastegljiva oznaka za javnog neprijatelja. Da je svaka slika prošlosti uokvirena sadašnjicom ne treba posebno obrazlagati. S obzirom na to da je sadašnjost uvek složenija od prošlosti, to je prošlost kostur, tj. sadržaj nužno sveden i pretvoren u orijentir i kompas za snalaženje u nepreglednoj sadašnjici. Tito je simbol određenih vrednosti, a prepoznavanje ovih vrednosti olakšava izjašnjavanje o Titu. Titostalgija i tito-fobija su parametri levice i desnice. Bez obzira kakvo, vrednovanje titoizma pomaže kod snalaženja u oceni savremenosti. Ne određuje, naime, samo sadašnjica sliku prošlosti, nego i obrnuto prošlost služi za vrednovanje sadašnjice. Tako sadašnjica ispada daleko lepša ako se titoizam postulira kao mračna prošlost, nego ako se shvati kao režim sa autoritarnim, ali složenim mehanizmima za regulaciju društvenih sukoba. Iako je intelektualna čestitost istraživača katkad oslobođena pomenutog pritiska sadašnjice, ovaj je uvek prisutan barem u posrednom obliku. Sadašnjica traži markantne ali jednoznačne eponime za redukciju nepregledne prošlosti. Već samim tim je ukazivanje na složenost titoizma smetnja lagodnom redukcionizmu.

Redukcionizam ove vrste nameću glavni spoljni okviri sećanja na titoizam koji su kreirani još početkom devedesetih. U istočnoj Evropi obnovljeni su kapitalizam, religija i nacionalizam, a na Balkanu je uz sve to izbio i građanski rat. Još uvek je otvoreno pitanje da li je nestanak Jugoslavije bio željeni kraj diktature ili početak kolonizacije zapadnog Balkana? Malo je reći da se nepripremljena i nestruktuirana provala pluralizma sećanja spontano pretvorila u građanski rat sećanja. Treba dodati da je prošlost postala oružje. Srušena je dekretirana komunistička prošlost koja je do tada balansirala nacionalizme. Svi nacionalizmi su je podjednako odbacivali. Nova dekolonizovana prošlost odmah je na svim stranama postala moćna propaganda realnog građanskog rata. Na paradoksalan način rušenje propisane prošlosti nije odvelo demokratizaciji nego ratobornoj instrumentalizaciji prošlosti. Kod svih zaraćenih strana titoisti su postali dželat, a neprijatelji titoizma heroizovani su kao žrtve: skoro u podjednakoj meri Tuđman, Izetbegović, četnici, domobranci i ustaše. Realno ili fiktivno stradanje u titoizmu otvaralo je put karijeri u tranziciji. Dok je dekretirana komunistička slika

prošlosti osiguravala međunacionalni mir, dekolonizovana prošlost postala je apoteoza i oružje rata. Od opštih uslova koji su nametali novo, pretežno negativno viđenje titoizma treba pomenuti: 1) građanski rat koji se kod svih zaraćenih strana tumači kao nacionalno oslobađanje, 2) prelaz u kapitalizam koji se prikazuje kao demokratska tranzicija, a ne kao osiromašenje širokih slojeva, 3) globalizacija koja nameće antikomunizam i neoliberalne vrednosti kod procene prošlosti. Samo naizgled je paradoksalna veza kapitalističke globalizacije i etničke fragmentizacije. Da bi se razbio socijalizam, u pomoć je pozvano etničko koje je zamenilo klasno kao okvir identiteta i državne integracije. 4) Retradicionalizacija i restauracija koja je obnovila religijske okvire i simbole sećanja. Osvojeni prostor obeležava se crkvama koje šire aromu naročite veze sa onostranim konfesionalnim spasiteljem. 5) Stasale su nove političke generacije koje formulišu samoviđenje na temelju sopstvenog godinama uslovljenog doživljaja prelomnih političkih i društvenih zbivanja, pa se već time nužno i oštro razgraničavaju od starijih generacija, koje isti događaj opažaju iz druge perspektive i u njega unose drugačiji smisao (Kuljić 2009: 47).

Svuda su privatizacija i retradicionalizacija stvorili nove okvire za pamćenje socijalizma. Kako je Tito viđen u ovom sklopu? Viđen je kao vodeća „komunjara“, a antiteza između komunističkog jednodimenzionalnog i demokratskog pluralizma okvir je svih hegemonih vrednovanja titoizma. Još više od toga, antikomunizam je važan deo orijentalističkog diskursa kojom se prošlost osporava kao „crveno čudovište“, „petodecenijsko crveno blato“ (Balkan), „bizarna mutacija čovečanstva“, „primitivizam“, „ideološka sida“ i sl. Hrišćanstvo i demokratija su na jednoj strani, a komunizam i necivilizacija, tj. istočnjačka despotija na drugoj (Petrović 2009: 58–61). Beogradski sociolog Tamara Petrović je analizom beogradske dnevne štampe iz sredine devedesetih godina prošlog veka uverljivo pokazala upotrebu orijentalističkih stereotipa o komunizmu, a ljubljanski sociolog Mitja Velikonja je pokazao hegemoniju istog diskursa u Sloveniji (Velikonja 2007). Sličan obrazac samodefinisanja preko negativnog Drugog (jugonostalgičara) vidljiv je i Hrvatskoj (Jansen 2001; Baković, internet). Na svim stranama su u antiorijentalističkom duhu polovi grupisani u sindrome. Antititoizam je spona koja veže nacionalni interes, kulturu, crkvu, preduzetništvo, pluralizam, demokrati-

ju i okretanje EU. Na drugoj strani titoizam je markantni simbol boljševizma, jednoulmlja, totalitarizma, trulog internacionalizma, jugoslovenstva i okretanja nerazvijenom svetu. Još više od toga reč je o civilizacijskoj antitezi između nasilja i tolerancije. Slikovito je to iskazao 1996. aforističar F. Mladenović : „Komunizam je došao na juriš. Demokratija je dama koja dolazi šetnjom“ (cit. prema Petrović 2009: 58). Kod ovih stereotipnih dihotomija važne su dve stvari. To je najpre izbegavanje diferenciranja raznih verzija socijalizma. Lakše ih je sve opisati kao istovetne, pa komunizam ispada homogeni i dobro organizovani neprijatelj. I drugo, orijentalizacija titoizma kao boljševizma i komunizma automatski znači pozapadnjačenje vlastite nacije, države ili partije. Antitotalitarna binarna logika je oblik banalnog samoulepšavanja isticanjem ružnoće drugoga.

Lako je uvideti da je kod ove logike kultura redukovana na političku kulturu, a protivljenje titoizmu katkad se uzdiže do sukoba civilizacija. Uz malo kritičnosti kod etnocentričnog i proceduralnog pristupa može se raspoznati eklektički spoj orijentalnog diskursa i klasičnih teorija o totalitarizmu. Antitotalitarno i orijentalističko viđenje titoizma smešteno u dihotomiji despotizam *versus* civilizacija previđa 1) *longue duree* faktor postojane oslobodilačke političke kulture zapadnog Balkana koja je izvirala iz permanentnog ratnog stanja 19. i 20. veka, a ne iz primitivizma, 2) osobeni samoupravni produkcionni odnos titoizma (tržište, elementi neposredne demokratije proizvođača na nižim nivoima, otvorene granice, decentralizacija države i partije) smešten između lagerskog socijalizma i evrokomunizma, 3) potrošačku svakodnevicu socijalizma koja je zbog opiranja SSSR-u primala kulturne sadržaje Zapada (u književnosti, misli o društvu, filmu, muzici i modi).

Kod antitotalitarnog i orijentalističkog pristupa socijalizmu promene društvene strukture manje su važne od izmene političke kulture. A i kada se govori o društvu ističe se nasilna nacionalizacija privatnog kapitala i surovo raskulačivanje sela. Često se leвица i komunizam povezuju sa nečim nazadnim što je na nižem stupnju razvoja (Petrović 2009: 59). Reč je o „crvenoj provinciji“ i „zemljoradničkoj zadruzi“. Oriјentalistička simbolizacija komunizma jeste „petodecenijsko crveno blato“: blato je Balkan, a crveno su komunisti. Zato što se seizmografski registruje svako narušavanje stranačkog pluralizma, ne vidi se masovna pokretljivost unutar društvene strukture. Još

je osetljivije pitanje nacionalne državnosti koja je tobože bila ugrožena hegemonijom komunističkog federalnog vrha. Istini za volju iz ove proceduralno-pravne perspektive se više nego iz drugih perpektiva vidi autoritarna priroda nadnacionalnog harizmatiskog vođe. Da je izoštrenost ove perspektive bila ista i prema nacionalnom vođi, ovaj pristup bi trebalo ozbiljnije ceniti. Međutim, odnos prema „očevima nacije“ bio je kod etnocentričnih i antitotalitarnih intelektualca daleko manje kritičan nego prema Titu. To je jasno pokazala podrška nacionalističkih intelektualaca Tuđmanu, Miloševiću i Izetbegoviću devedesetih godina prošlog veka. „Demokratski“ kritičari Titovog kulta držali su da je naciji potreban jak vođa.

Etnocentrični i antitotalitarni pristup prožimaju se u novoj martirologiji: moj narod i demokratija su žrtve totalitarizma. A unutar mog naroda žrtve su pre svega preduzetnici, domaćini, seljaci i nekomunistička inteligencija. Dalje, ispada da 1945. nije uveden socijalizam, nego komunizam, a 1948. je teror samo promenio masku. Rečju, sa osmatračnice etnocentričnog i antitotalitarnog pristupa titoizam se nazire uglavnom kao mračna prošlost komunizma, gde su sve promene bile dekretirane. Neodređeni i magloviti pojam komunizam je u središtu solidno orkestrirane medijske neoliberalne mašinerije samoopraštanja.

Reaktivna priroda nacionalno-identitetskog pristupa još više zaoštava njegove isključivosti i muti obzorje njegove perspektive. Ali ne treba zaboraviti da nove etnocentrične jednostranosti nisu samo plod tekućeg antikomunizma, nego i posledica zasićenosti bivšom komunističkom selektivnom vizijom prošlosti. Dekretirana komunistička slika prošlosti je po zakonu spojenih sudova isprovocirala takođe jednostranu reakciju. Dakle, kultura sećanja socijalizma jeste takođe odgovorna za poslesocijalističku kulturu sećanja. Zato je, s obzirom na dugu harizmatizaciju Tita, bilo neobično i očekivati da nakon uvođenja višestranačja odmah prevladaju višeslojne slike Tita. Socijalnopsihološki gledano masa se sveti idolu zato što mu se dugo klanjala, pa ga sada smatra sebi ravnim. Ova teza Gistava le Bona (G. Le Bon) važna je za razumevanje širenja, ali ne i za objašnjenje uzroka masovne konverzije. Složena je mreža uzroka koji su podstakli provalu osvete Titovih lakeja. Osim toga uvek treba imati na umu da nove generacije neopterećene ranijim iskustvom drugačije tumače prošlost od onih koji su je proživeli. Zašto je titoizam dekontekstuali-

zovan i zašto je postao univezalni simbol propalih jugoslovenskih i boljševičkih vrednosti može se shvatiti samo ako se imaju na umu tektonske promene epohalne svesti nakon 1989. godine

Unutar ovih promena novu hegemonu sliku o socijalizmu još uvek grade evroza (opijenost Evropom) i orijentalni diskurs. Neoliberalizam se održava zahvaljujući visokom stupnju očekivanja od EU, pa se tegobe tranzicije smatraju prolaznim. Tito je postao središnja negativna ličnost moralne priče o borbi dobra protiv zla, demokratije protiv boljševizma, novih žrtava – kvislinga i njihovih partizanskih dželata. Malo je ko devedesetih govorio o Titu kao simbolu u svetu zanimljivog samoupravljanja ili kao o uglednom lideru nesvrstanosti. Ne, Tito je orijentalizovan kao „kamen–despot“ i kao simbol antinacionalnog. Postao je negativni rastegljivi simbol anti-evropskog i boljševičkog. Ne manje rastegljivi antitotalitarizam potisnuo je antifaziizam, a nacionalni interes je zamenio višenacionalnu slogu. Iz etnocentrične i antitotalitarne perspektive istorija Jugoslavije i istorija vlastite nacije vide se kao asimetrični i donekle izmešani, ali u suštini kao razdvojeni istorijski tokovi. U Hrvatskoj i Sloveniji gleda se na Jugoslaviju kao na velikosrpsku i boljševičku tvorevinu prepunu vizantizma i Istoka. A socijalistička Jugoslavija se u sličnom orijentalnom diskursu tumači kao paternalistička egalitarna država gde je formalno pravo zamenjivano dekretiranom materijalnom pravdom, a sticanje zaprečeno. Antiteza joj je pluralistička Evropa i demokratija. Svuda je novi antitotalitarni nacionalizam bio neupitna ustava protiv diferenciranog sećanja na socijalizam. U Srbiji je opozicija razvijala sličnu antiorijentalnu kritiku Miloševića jačajući opšti antisocijalizam, a poistovećivanje Tita i Miloševića produžilo je neposustajanje antikomunizma. U Hrvatskoj i Sloveniji (bar do Dejtonskog sporazuma) antikomunizam je održavan zbog straha od obnove Jugoslavije i stalno je uokviravan izuzimanjem vlastite prošlosti iz Balkana – Orijenta u Evropi. Još više od toga u Hrvatskoj je „1990-ih godina prošlog stoljeća krenulo nezaustavljivo poistovjećivanje Titova lika s bivšom jugoslavenskom (srpskom) diktaturom S. Miloševića, kao i okrivljavanje Tita za palež Domovinskog rata“ (Peruško, internet). Svuda je antititoizam i antikomunizam bio krunski argument privatizacije, klerikalizacije i retradicionalizacije, iako je ovaj proces u Srbiji ubrzan tek nakon pada Miloševića.

Demonizacija određene ideologije kao i njena harizmatizacija traže markiranje ključne ličnosti. Glavni simbol minule svetle stvarnosti socijalizma, koja se preko noći preobrazila u mračnu prošlost, jeste Tito. To što se socijalistička prošlost nije mogla odbaciti, a da se najpre ne sruši autoritet njenog vođe, jeste politički razumljivo. U sklopu razbuđenog nacionalizma to je u zemlji bilo lakše postići nego u inostranstvu. Krajem 20. veka probojni simbol restaurativne prerade istorije, historiografskog revizionizma i publicistike bio je „drug Tito“. Demonizacijom i ironizacijom njegovog lika trebalo je srušiti ceo vrednosni sistem socijalizma. Nova izmenjena slika prošlosti bila je spoj potreba obnovljenog kapitalizma, nove vizije budućnosti, nove epohalne svesti i smene generacija. Manje je na formiranje nove slike Tita uticala neka prekretnička nova arhivska građa. Važnije je bilo preko paušalnog antititoizma ojačati kapitalizam i retraditionalizaciju.

Sa unutarnaučnog stanovišta beline u prošlosti titoizma jesu permanentne i biće stalno popunjavane. Ali, kako bar za sada izgleda, nema novih senzacionalističkih otkrića. Pa ipak, ako nisu činjenice senzacionalističke, jesu okviri tumačenja titoizma. Tito je mason, čovek Vatikana, boljševik, srbomrzac, a to ne ponavljaju samo publicisti nego i istoričari. Kako izgleda, nedostatak izvora o titoizmu je poslednja stvar na koju se možemo žaliti. Ali ista građa se na različit način akcentuje i uklapa u željeni kontekst i iskonstruisanu naraciju. Da li je Srbima privremeno zabranjen povratak na Kosmet 1944. zato što je vojna uprava želela da se obračuna sa ustankom balista ili zato što je trebalo isprazniti Kosmet od Srba? Oko činjenica ćemo se složiti, ali ne i oko tumačenja. Otuda najveći deo sporova oko Tita nije rankeovske, nego vrednosne i ideološke prirode. Uz to treba imati na umu da su i druge jednostranosti nove hegemonne slike prošlosti pretežno reaktivne prirode. Naime snažno opredeljena istraživačka usmerenost samo na represivnu stranu titoizma spontano je odvela istoričare kontrastnom prenaplašavanju i idealizaciji građanskih političara između dva svetska rata (N. Pašić, S. Radić, M. Grol, V. Maček) i hagiografskoj harizmatizaciji antikomunističkih intelektualaca (S. Jovanović, M. Budak). Domaća historiografija zatečena slomom socijalizma reagovala je slično neopreznom Amerikancu koji je nakon pada Berlinskog zida objavio kraj istorije.

Snažno izmenjeni kontekst sećanja prožet novim društvenokorektnim smislom aktivno menja sadržaje iz prošlosti. S jedne strane hegemon neoliberala evropska kultura sećanja traži pamćenje socijalizma kao totalitarizma. S druge strane je na Balkanu napor za oslobođenjem klase zamenjen žarom za oslobađanjem nacije. Zbog toga je danas Tito smešten u kontekst kojim dominiraju Ravna Gora i Blajburg, dok je potisnut kontekst u kom je kao simbol dominirala Sutjeska. Probila se i učvrstila nova službena hegemon korisna prošlost kao okvir novog smisla, ali i kao sredstvo pravljanja interesa vladajućih grupa.

Primljeno: 12. mart 2010.

Prihvaćeno: 14. jul 2010.

Literatura

- Baković Ivica, internet „(Jugo)nostalgija kroz naočale popularne kulture“ philologicalstudies.org/dokumenti/2008/vol2/2/1.pdf (pristupljeno oktobra 2009)
- Ćosić, Dobrica (2008), *Piščevi zapisi 1993–1999*, Službeni glasnik, Beograd.
- Dedijer, Vladimir (1984), *Novi prilozi za biografiju J.B.Tita*, Treći tom, Kultura, Beograd.
- Heidi Hein-Kircher, internet, „Politische Mythen“, Aus Politik und Zeitgeschichte 11. <http://www.bundestag.de/dasparlament/2007/11/Beilage/005.html> (pristupljeno decembra 2009).
- Jammers Anette, internet, *Alterskorrelierte Veränderungen von falschen Erinnerungen? Eine experimentelle Studie an Kindern und jungen Erwachsenen. Dissertation zur Erlangung des akademischen Doktorgrades der Naturwissenschaften*, Tier. <http://ubt.opus.hbz-nrw.de/volltexte/2008/466/> (pristupljeno oktobra 2009).
- Jansen, Stef (2001), „Svakodnevni orijentalizam: doživljaj „Balkana“/„Evrope“ u Beogradu i Zagrebu“, *Filozofija i društvo* 18: 33–72.
- Kotte, Eugen (1999), „Die Funktion historischer Mythen bei der Konstituierung europäischer Nationen“, *Orbis linguarum* 12: 197–217.
- Kuljić, T. (2009), *Sociologija generacije*, Čigoja, Beograd.
- Lacko Vidulić, Svjetlan, internet, „Sonderposten im jugoslawischen Erinnerungskrieg“, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/SVidulic3.pdf> (pristupljeno oktobra 2009).

- Peruško Ivana, internet, „Titovo novo ruho“, philologicalstudies.org/dokumenti/2008/vol2/2/10.pdf (pristupljeno oktobra 2009).
- Petrović, Tamara (2009), Orijentalistički diskurs kao sredstvo političke borbe u protestima 1996/97 u Srbiji, Diplomski rad, Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet, Beograd.
- Ravlić, Slaven (2005), „Eponimizacija ideološke promjene u Hrvatskoj 1989–2005“, *Anali 2* (Zagreb): 105–117.
- Velikonja, Mitja (2007), *Evroza – Kritika novog evrocentrizma* (prevod sa slovenačkog), Biblioteka XX vek, Beograd.

Todor Kuljić

MEMORY OF TITOISM: HEGEMONY FRAMEWORKS

Summary

The paper discusses today's hegemony memory of titoism. The article presents the different reductions in the actually domestic memory culture which are connected with the demonisation and negative symbolisation of titoism. It was broader discussed different myths and ideologisations, the factors of a selective memory and a new context in the memory of titoism. Here are outlined the privatisation and the retraditionalisation as the main factors in the maintaining of a new frameworks for the memory of socialism and in the negative symbolisation of titoism.

Key words: titoism, memory, myths, ideologies.